

münker çerçevesinde Zeydiyye'nin kelâm konularındaki görüşleri hakkında Muhammed b. Kâsım b. İbrâhîm'in *el-Uşûlü's-semâniyye*, Murtazâ-Lidînillâh Muhammed b. Yahyâ'nın *Kitâbü'l-Uşûl* adlı risâleleri ve Hasan b. Ali el-Utrûş'un *el-Besâtı*'ı zamanımıza ulaşan ilk dönem eserlerindedir. Ressâs'ın *Mişbâhu'l-'ulûm*, Emîr Hüseyin b. Bedreddin'in *Yenâbi'u'n-naşîha* ve *el-'İkdü's-semîn*, Mansûr-Billâh Kâsım b. Muhammed'in *el-Esâs li-'akâ'idi'l-ekyâs* adlı eserleriyle Müeyyed-Billâh Yahyâ b. Hamza'nın *er-Râ'îk fi tenzihî'l-hâlik* ve *el-Me'âlimü'd-diniyye*'si ve İbnü'l-Murtazâ'nın *el-Münye ve'l-emel* gibi çalışmaları Zeydiyye'nin temel kitaplarını oluşturmaktadır. Nâtık-Bilhak el-Hârûnî'nin *Kitâbü'l-İfâde*'si, Ebû'l-Abbas Ahmed b. İbrâhîm el-Hasenî'nin *el-Meşâbihî*'i, Ebû Abdullah Hüsâmeddin-Humeyd b. Ahmed el-Muhallî'nin *el-Hadâ'îku'l-verdiyye*'si, Mansûr-Billâh Abdullah b. Hamza'nın *Kitâbü's-Şâfi*'si Zeydiyye tabakatının en önemli eserlerindedir. İbrâhîm b. Kâsım Müeyyed-Billâh'ın kaleme aldığı, V. (XI.) yüzyıldan itibaren başlayan kısmı neşredilen *Tabakâtü'z-Zeydiyye* de Zeydî imamları hakkında değerli bir eserdir. Söz konusu kitaplarda Zeydiyye ele alınmakla birlikte Mürcie, Müşebbihe ve Cebriyye gibi firkaların görüşlerine de atıfta bulunulduğundan bunlar ayrı bir önem taşımaktadır. Ressî'nin *er-Red 'ale'l-Mücbire*, *er-Red 'ale'r-Ravâfiz*, *er-Red 'ale'bni'l-Mukâffa'*, Hâdî-İlelhak Yahyâ b. Hüseyin'in *er-Red 'ale'l-Mücebbireti'l-Kaderiyye* ve *er-Red ve'l-ih-ticâc 'ale'l-Hasan b. Muhammed b. el-Hanefiyye fi'l-cebr* gibi risâleleri bilhassa Cebriyye ve Müşebbihe'ye reddiye mahiyetindedir. Mu'tezilî fikirlerin Zeydî kelâm kitapları vasıtasıyla sonraki dönemlere aktarılması İslâm düşünce tarihi açısından ayrı bir önem taşımaktadır. Hâdî-İlelhak Yahyâ b. Hüseyin'in hayatına dair *Sîretü'l-Hâdî*'de III. (IX.) yüzyılın sonu itibarıyla Yemen tarihini ve Karmatîler'in buradaki faaliyetlerini ayrıntılarıyla ele almaktadır. Yahyâ b. Hüseyin b. Müeyyed-Billâh es-San'ânî'nin *Gâyetü'l-emânî fi ahbâri'l-kuṭri'l-Yemânî*'si geniş bir Yemen tarihidir. Yemen Zeydîleri'nin önemli imamlarından Mansûr-Billâh Kâsım b. Ali el-İyânî'nin hayatıyla ilgili olarak Hüseyin b. Ahmed b. Ya'kûb'un yazdığı eser de bu türdendir. Ebû Firâs b. Di'sem'in telif ettiği *Sîretü'l-İmâm 'Abdillâh b. Hamza*, Zeydî tarihiyle genel İslâm tarihi açısından önemli bilgiler içermektedir. Abdüsselâm Abbas el-Vecihî, Yemen'deki özel

kütüphanelerde bulunan yazma eserleri ve Zeydî müellifleri tanıtan *Meşâdirü't-türâs fi'l-mektebâti'l-hâssa fi'l-Yemen I-II* ve *A'lâmü'l-mü'ellifin ez-Zeydiyye* adlı eserleri kaleme almıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Sa'd, *et-Tabakât* (nşr. Sühey el-Keyyâlî), Beyrut 1994, IV, 12, 13; V, 340; Ressî, *Mecmû'ü kütüb ve resâ'il* (nşr. Abdülkerîm Ahmed Cedbân), San'a 2001, I-II, tür.yer.; Ya'kûbî, *Târîh* (nşr. Abdülemîr Ali Mühennâ), Beyrut 1413/1993, II, 255-257, 397; III, 111; Nâşî el-Ekber, *Mesâ'ilü'imâmeh* (nşr. J. van Ess), Beyrut 1971, s. 42-45; Hâdî-İlelhak Yahyâ b. Hüseyin, *Uşûlü'd-din*, Sa'de 2001, s. 62-115; Ahmed b. Sehl er-Râzî, *Ahbâru Fah* (nşr. Mâhir Cerrâr), Beyrut 1995, s. 132-164, 198 vd.; Taberî, *Târîh*, Beyrut 1989, V, 498-500; VII, 164-166, 223, 224; VIII, 255-257; Murtazâ-Lidînillâh Muhammed b. Yahyâ, *Kitâbü'l-Uşûl* (nşr. Abdullah b. Hammûd el-İzzî), Amman 1421/2001, s. 29-67; Nevbahtî, *Fırâku's-Şifa* (nşr. M. Sâdik Âl-i Bahrülûm), Necef 1355/1936, s. 18-19, 51-52; Eş'arî, *Maḳâlât* (Ritter), s. 65-75, 78-85; Ebû'l-Abbas Ahmed b. İbrâhîm, *el-Meşâbihî* (nşr. Abdullah b. Abdullah b. Ahmed el-Havsî), Amman 1423/2002, s. 385-609; Ebû'l-Ferec el-İşfahânî, *Mekâtîlü't-Tâlibiyyin* (nşr. Seyyid Ahmed Sakr), Beyrut 1408/1987, tür.yer.; Sâhib b. Abbâd, *Nuşretü mezâhibi'z-Zeydiyye* (nşr. Nâcî Hasan), Bağdad 1975, s. 134-225; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (nşr. İbrâhîm Ramazan), Beyrut 1415/1994, s. 193, 194, 226-228, 273-274; Nâtık-Bilhak, *el-İfâde fi târihi'l-e'immeti's-sâde* (nşr. M. Yahyâ Sâlim Az-zân), San'a 1416/1996, s. 61-192; a.mlf., *et-Tahrîr* (nşr. M. Yahyâ Sâlim Azzân), San'a 1997, s. 653-674; Bağdâdî, *el-Fark* (Abdülhamîd), s. 43, 51-58; Şehristânî, *el-Milel* (nşr. Abdülemîr Ali Mühennâ – Ali Hasan Fâûr), Beyrut 1996, I, 179, 180, 189; Mütevekkil-Alellah Ahmed b. Süleyman, *Haḳâ'îku'l-ma'rîfe* (Müferrîh b. Ahmed er-Rabâf, *Sîretü'l-emireyn* içinde, nşr. Ridvân Seyyid – Abdülganî Mahmûd Abdül'âtî), Beyrut 1413/1993, s. 345-349; a.mlf., *el-Hikmetü'd-düriyye* (a.e. içinde), s. 351-353; Neşvân el-Himyârî, *el-Hürû'l-'în* (nşr. Kemâl Mustafa), Kahire 1948, s. 148-156, 188-212; Fahreddin er-Râzî, *İ'tikâdât* (Neşşâr), s. 52-53; İbn İsfendiyâr, *History of Tabaristan* (trc. E. G. Browne), Leiden-London 1905, s. 47-90, 158 vd.; Mansûr-Billâh Abdullah b. Hamza, *eş-Şâfi*, Beyrut 1406/1986, I, 264 vd.; Ebû Firâs b. Di'sem, *es-Sîretü's-şerîfetü'l-Mansûriyye: Sîretü'l-İmâm 'Abdullâh b. Hamza* (nşr. Abdülganî Mahmûd Abdül'âtî), Beyrut 1993, s. 50-288; Humeyd b. Ahmed el-Muhallî, *el-Hadâ'îku'l-verdiyye fi mâkibi e'immeti'z-Zeydiyye* (nşr. Yûsuf b. Muhammed el-Hasenî), Dimaşk 1985, I, 137 vd.; II, 64; Ahmed b. Hasan er-Ressâs, *Mişbâhu'l-'ulûm* (nşr. M. Abdüsselâm Kefâfî), Beyrut 1971, s. 7-24; Şerefeddin Hüseyin b. Bedreddin, *el-'İkdü's-semîn fi ma'rifeti rabbi'l-'alemin*, Sa'de 1995, s. 11-66; Müeyyed-Billâh Yahyâ b. Hamza, *er-Râ'îk fi tenzihî'l-hâlik* (nşr. İmâm Hanefî Abdullah), Kahire 1420/2000, s. 171, 183, 195, 210; Muhammed b. Kâsım b. İbrâhîm, *el-Uşûlü's-semâniyye* (nşr. Abdullah b. Hammûd el-İzzî), Amman 2001, s. 29-78, 180; Hasan b. Ali el-Utrûş, *el-Besât* (nşr. Ahmed Cedbân), Sa'de 1997, s. 45-170; İbnü'l-Murtazâ, *el-Münye ve'l-emel* (nşr. M. Cevâd Meşkûr), Beyrut 1990, s. 23, 96-100; a.mlf., *el-Bahrü'z-zehhâr* (nşr. Abdullah b. Abdülkerîm el-Cürâfî), San'a 1409/1988, s. 40-

41, 91-93; Mansûr-Billâh Kâsım b. Muhammed, *el-Esâs li-'akâ'idi'l-ekyâs* (nşr. Albert Nasrî Nâdir), Sa'de 2000, s. 34 vd., 49, 78, 145, 164; Yahyâ b. Hüseyin es-San'ânî, *Gâyetü'l-emânî fi ahbâri'l-kuṭri'l-Yemânî* (nşr. Saïd Abdülfettâh Âşûr), Kahire 1388/1968, s. 121-315; İbrâhîm b. Kâsım, *Tabakâtü'z-Zeydiyyeti'l-kübâ: Bulûgu'l-murâd ilâ ma'rifeti'l-İsnâd* (nşr. Abdüsselâm b. Abbas el-Vecihî), Amman 1421/2001, I-III; Ahmed Mahmûd Subhî, *ez-Zeydiyye*, Kahire 1404/1984, s. 188-202; Ali b. Abdülkerîm b. Fudayl Şerefeddin, *ez-Zeydiyye nazariyye ve taṭbîk*, Amman 1405/1985; Eymen Fuâd Seyyid, *Târîhu'l-mezâhibi'd-diniyye*, Kahire 1408/1988, s. 217-259; Ebû'l-Hüseyin Meccüddin b. Muhammed el-Müeyyedî, *Levâmi'u'l-envâr*, Sa'de 1993, I, 357-418; Hasan Hudayrî Ahmed, *Kıyâmü'd-devleti'z-Zeydiyye fi'l-Yemen*, Kahire 1996, s. 136-137; İsa Doğan, *Zeydiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, Samsun 1996; Abdüsselâm b. Abbas el-Vecihî, *A'lâmü'l-mü'ellifine'z-Zeydiyye*, Amman 1420/1999, s. 319-320, 439-444, 759-764, 1103-1111; Bedreddin b. Emîrüddin el-Hûsî, *el-Muṭarifiyye*, San'a 2001, s. 15-59; Mehmet Ümit, *Zeydiyye-Mutezile Etkileşimi ve Kasım er-Ressî* (doktora tezi, 2003), AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 31-210; Yusuf Gökalp, *Zeydilik ve Yemende Yayılışı* (doktora tezi, 2006), AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; R. Strothmann, "Zeydiyye", *JA*, XIII, 549-551; W. Madelung, "Zaydiyya", *El²* (ing.), XI, 477-481; a.mlf., "Alids", *Elr.*, I, 881-886; Mustafa Öz, "Haşebiyye", *DİA*, XVI, 402. YUSUF GÖKALP

□ FIKIH. Zeydiyye, Zeyd b. Ali'ye nisbetle oluşan siyasi bir hareketin adı olduğundan onu diğer fıkıh mezheplerinden farklı kılan en belirgin husus fikhî ve kelâmî yönünden ziyade siyasi yönüdür. Bu sebeple Zeydiler, Zeydiyye adlandırmasını fikhî bir yapılanmadan çok bir anlayış olarak takdim ederler ve bu adlandırmanın öncelikle Zeyd b. Ali mensupları için kullanıldığını, ancak bunun fikhî görüşlerinde onu taklit etmeyi gerektirmediğini belirtirler. Zeydî müelliflerin tanımları da (İbnü'l-Murtazâ, *el-Milel ve'n-nihâl*, I, 34; Ali b. Abdülkerîm b. Fudayl Şerefeddin, s. 11) Zeydîliğin daha çok siyasi bir adlandırma olduğunu göstermektedir. Nitekim Zeydiyye'nin, Hanefiler ve Şâfiiler gibi isimlerin zihinde çağrıştırdığı anlamda kullanılmadığını ileri sürmeleri (İbnü'l-Murtazâ, *el-Münye ve'l-emel*, s. 96) bunu desteklemektedir. Buna göre Hanefiler fûrû-i fikhîta Ebû Hanîfe'ye tâbi olanlar için kullanılırken Zeydiyye'de böyle bir anlam söz konusu değildir. Mezhep içerisinde daha sonraları Kâsımîyye, Hâdeviyye ve Nâsiriyye adlarıyla bir fikhî ayrışmanın görülmesi de bu durumu açıklar niteliktedir. Zeydî müellifler, Zeydiyye mezhebi ile Zeyd b. Ali'nin ilgisini ele aldıkları eserlerinde Zeyd b. Ali'ye tâbi oluşan ilmi konularda olmadığını, Zeyd b. Ali'nin ictihadları önemli ka-

ZEYDİYYE

bul edilmekle birlikte onun ve diğer Ehl-i beyt imamlarının taklit edilmesinin gerekli sayılmadığını açıkça ifade ederler. Zira Zeydiyye her asırda ve her mekânda ictihad yetkisine sahip olanlara ictihadi gerekli (farz) görür (Abdullah b. Muhammed b. İsmâil Hamîdüddin, *ez-Zeydiyye*, s. 93). Bütün bunlara rağmen Zeydîler kendilerini ve usullerini tanımlarken Zeydî kavramını tercih etmişler, yukarıdaki fikhî ayrışmayı belirten isimleri ise genellikle kullanmamışlardır. Buradan hareketle Zeydiyye tabirinin hem siyasi tavır hem fıkıh birlikteliğini ifade ettiği söylenebilir. Bu adlandırma probleminin bir sonucu olarak Zeydî olmayan bazı âlimler, İmam Zeyd ile bugünkü Zeydiyye arasında isim birlikteliği dışında bir benzerlik bulunmadığını ileri sürmüşlerdir (Sâlih Ahmed el-Hatîb, s. 243, 246; İsmâil b. Ali el-Ekva', s. 98).

A) Tarih. Zeydî fıkının geçirdiği süreçlerle ilgili en önemli tasnif çağdaş Yemenli âlim Murtazâ b. Zeyd el-Mahatvarî'ye aittir. Mahatvarî beşli bir tasnife tâbi tuttuğu bu süreci modern dönem öncesine (XII./XVIII. yüzyıl sonuna) kadar getirir (*İslâmî İlimler Dergisi*, VI/1 [2011], s. 27-36). Bu tasnife göre, 1. Zeydî Fıkının Oluşum Süreci. II (VIII) ve III. (IX.) yüzyılları kapsayan bu dönemi Murtazâ b. Zeyd el-Mahatvarî cem' ve telif merhalesi diye adlandırır. Zeydiyye'nin fikirlerini ilk defa sistemli bir şekilde ortaya koyan Kâsım b. İbrâhim er-Ressî'den (ö. 246/860) ve çağdaşlarından önceki süreçte daha çok siyasi bir hareket hüviyetinde olan bu grubun müstakil bir fıkından ziyade çeşitli konularla ilgili fikhî görüşlerinden ve eğilimlerinden söz edilebilir. Teşekkül devrinde Zeydiyye'nin, Kûfe merkezli siyasi bir hareket olması dolayısıyla Irak-Kûfe fıkıh çevrelerinin yaklaşımlarını benimsediği düşünülebilirse de bu konuda ayrıntılı bir çalışma yapılmamıştır. Zeyd b. Ali, babası Zeynelâbidin Ali ile ağabeyi Muhammed el-Bâkir'in yanından yetişen, Medine ve Kûfe'de devrinin önde gelen âlimleriyle görüşüp hadis rivayetinde bulunan bir âlim olmakla birlikte siyasi faaliyetleri ve genç denebilecek bir yaşta vefatı sebebiyle uzun süreli bir fıkıh eğitimi ve fetva faaliyeti içinde bulunmamıştır. Diğer muhalif gruplardan Zeydiyye adıyla ayrılan bir grubun hemen onunla ortaya çıkmadığı, bu kimliğin onun vefatından sonraki bir asırlık süreçte geliştiği söylenebilir. Geriye dönük tarih yazımında Zeydî olarak nitelenen âlimlerin bu dönemdeki ortak yönlerinin araştırılması gerekir. Nitekim muhaddislerin ço-

ğunun Zeydî olduğu yolundaki ifadenin (İbnü'n-Nedîm, s. 221-222) siyasi muhalefeti paylaşmaktan öte ne gibi bir anlam taşıdığı belirsizdir. II. (VIII.) yüzyılda Zeydiyye'nin teşekkülünde ve görüşlerinin şekillenmesinde önemli şahsiyetlerden biri Muhammed en-Nefsüzzekiyye'dir (bk. MUHAMMED b. ABDULLAH el-MEHDÎ). Zeydî kaynakları onun fıkıh ve hadiste öne çıktığını, kendi aile büyüklerinin yanı sıra Nâfi' ve İbn Tâvûs gibi tâbiin âlimlerinden ilim aldığı belirtilmektedir.

İlk dönem Kûfe Zeydî fıkıh anlayışı bilhassa imâmet ve buna bağlı olarak hadis konusundaki tavırlarıyla şekillenmiş görünmektedir. Fikhî görüşleri henüz ayrıntılı biçimde incelenmemekle birlikte hareketin içinde Cârûdiyye gibi imâmetin nasla belirlendiğini kabul eden, Hz. Ali öncesindeki bütün halifeleri gayri meşrû sayan ve sadece Ehl-i beyt kanalından gelen rivayetleri benimseyen aşırı Şii grupların varlığının yanında ilk iki halifeyi meşrû kabul eden ve Ehl-i beyt dışındaki hadis rivayetlerini de önemseyen gruplar da bulunuyordu. Özellikle Bütrîyye veya Hasan b. Sâlih b. Hayy'a nisbetle Sâlihiyye diye bilinen grup bu ikinci eğilimi yansıtır. Fakih ve muhaddis kişiliğiyle tanınan Hasan b. Sâlih'in 100 (718) yılı civarında doğduğu, Kûfe'de yaşadığı, hayatının son yedi yılını yine aynı yerde gizlenerek geçirdiği ve *Kitâbü'l-Câmi' fi'l-fıkıh* adlı bir eser yazdığı nakledilir (İbnü'n-Nedîm, s. 221). Süfyân es-Sevrî, başta silâhlı isyanla ilgili olmak üzere bazı fikhî görüşleri dolayısıyla onu tenkit ederken Ahmed b. Hanbel ve Yahyâ b. Maîn onu hadiste sika olarak görmüş, bazı âlimler de zühd, siyasi tavır ve ilim bakımından Hasan b. Sâlih'i Saîd b. Cübeyr'e benzetmiştir (Zehebî, VII, 53, 55-56).

II. (VIII.) yüzyıl sonları ve III. (IX.) yüzyılla birlikte daha belirgin bir kimlik kazanan Zeydiyye içerisinde fikhî faaliyetler çoğalmış, Kûfe ve Medine'nin yanı sıra Yemen ve Taberistan'da yeni merkezler oluşmaya başlamış, kayda değer bir fikhî birikim ortaya çıkmıştır. Bu süreçte Medine'de Kâsım b. İbrâhim er-Ressî, Yemen'in Sa'de şehrini merkez edinerek bir devlet kuran torunu Hâdî-İlhlak Yahyâ b. Hüseyin ve Kûfe'de Ahmed b. İsa b. Zeyd'in eserleriyle yine Kûfe'de Hasan b. Yahyâ'nın *Kitâbü'l-Câmi' fi'l-fıkıh*'i dönemin fikhî birikimini ifade eder. Zeydî kaynakları, Hasan b. Yahyâ'nın Kûfe'deki şöhretinin Ebû Hanîfe'nin fakihler arasındaki şöhreti gibi olduğuna ve Kûfe'deki bütün Zeydîler'in onun ictihadlarıyla amel ettiğine vurgu ya-

par. Bu dönemin diğer önemli fakihleri arasında, yukarıda adı geçen fakihlerin görüş ve fetvalarını bir araya getiren Muhammed b. Mansûr el-Murâdî ile Taberistan Zeydî Devleti'nin kurucusu Hasan b. Zeyd el-Mevî ve aynı devleti tekrar ihya eden Hasan el-Utrûş sayılabilir.

2. Mezhebin Klasik Dönemi. Bu dönem yaklaşık olarak, Murtazâ b. Zeyd el-Mahatvarî'nin "tahrîc" ve "tahsîl" diye adlandırdığı iki merhaleyi içerir. Mahatvarî ilkinin IV. (X.) yüzyıl başlarından V. (XI.) yüzyılın ortalarına kadar olan, ikincisini ise bu tarihten VII. (XIII.) yüzyıl sonlarına kadar gelen süreyle sınırlar; ilkinde önceki imamların görüşlerinin (nusûs) toplanıp düzenlendiğini, delillendirildiğini, şerh, ta'lik ve tahrîc edildiğini, ikincisinde ise imamların görüşlerinin ve kitaplarının öğrencilere nakledildiğini, kuralların tahkik edilip delillerin açıklığa kavuşturulduğunu söyler. Zeydîlik başlangıçta siyasi ve itikadî bir birlikteliği ifade ederken III. (IX.) yüzyılın sonlarından itibaren Kâsımiyye, Hâdeviyye ve Nâsırıyye adıyla üç fikhî kola ayrılmıştır. Wilferd Madelung ise bu dönemde Kâsım b. İbrâhim er-Ressî, Hasan b. Yahyâ, Ahmed b. İsa ve Muhammed b. Mansûr el-Murâdî'nin öğretilerine bağlı olarak dört fıkıh ekolü ortaya çıktığını söyler (*EP² [İng.]*, XI, 478). Klasik dönemde Zeydî fıkının başlıca kolları şunlardır: a) Kâsımiyye. Kâsım b. İbrâhim er-Ressî'nin ictihadları etrafında birleşenlerden oluşan bu kolun mensuplarının çoğu Hicaz ile Hazar denizinin güneyinde yer alan Gîlân (CİL), Deylem ve Taberistan'da yaşıyordu. Kâsım'ın Mu'tezile'ye benzeyen akılcı yöntemi erken dönem Kûfe Zeydî geleneğinden önemli farklılıklar taşır. Kâsım'ın ictihad yöntemini en iyi açıklayan eserlerinden biri *Mesâ'ilü Ca'fer b. Muhammed ve 'Abdillâh b. Hasan*'dir. Onun nâsîh ve mensuh, tahâret, namaz gibi meselelere dair günümüze ulaşan risâleleri toplu halde yayımlanmıştır. Bu risâlelerden *Mesâ'ilü'l-Kâsım*'da çeşitli konularla ilgili fetva ve ictihadlarından oluşan 323 mesele yer alır. Hazar denizi civarındaki (Deylem, Taberistan gibi) bölgelerde hayat süren Zeydîler, Kâsım er-Ressî'nin akılcı yönteminden etkilenmişler, özellikle kelâm ve fıkıh usulünde Mu'tezilî görüşleri benimsemişlerdir. Söz konusu bölgenin meşhur Zeydî âlimlerinden Nâtık-Bilhak ile Hâkim el-Cüsemî bunun en dikkate değer örnekleridir. b) Nâsırıyye. Taberistan'da Zeydî hâkimiyetini tekrar sağlayan Nâsir-Lilhak Hasan el-Utrûş'a nisbetle bu adı almıştır. Tâ-

bilerin çoğu Irak'ta ve Hazar'ın güneyindeki Deylem ve Gılân'da yaşıyordu. Ona ait *Kitâbü'l-Bisât* adlı çalışma günümüze ulaşmıştır. c) **Hâdeviyye**. Yemen'de Zeydîliği yayan ve yerleştiren kişi olarak tanıyan Hâdî-İlelhak Yahyâ b. Hüseyin'e nispetle bu adla anılır. Klasik dönemde Yemen'deki Zeydîler'in çoğu onun fıkhı ile amel etmiştir (Sârimüddin İbrâhim b. Muhammed el-Vezîr, *el-Felekü'd-devvâr*, s. 34, 37). Hâdî-İlelhak birçok ictihadında İmam Zeyd'den ayrılmış, meselâ İmam Zeyd, oruç kefareti konusunda Sünnî ulemâsı arasında meşhur olan hadise göre amel ederken Hâdî, ramazanda eşyle kasten cimâ eden birine "tevbe-yi nasûh" ve bir gün kazâ gerekeceğini söylemiştir (Zeyd b. Ali, *Mecmû'u'l-hadisî*, s. 149, 150). Yahyâ b. Hüseyin'in *Mecmû'u resâ'il* adıyla bir araya getirilen eserinde yer alan *Tefsîru me'âni's-sünne, el-Kıyâs, Ğarîbü'l-Kur'ân, Me'âni'l-Kur'ân* gibi risâleler, ihtiva ettikleri konular bakımından fıkıh usulüyle ilgili erken dönem çalışmaları arasında yer alır. Onun *el-Ahkâm, el-Müntehab* ve *el-Fünûn* isimli çalışmaları, Zeydî fıkıhının temel eserleri olduğu gibi daha sonra telif edilen çalışmaların da ana kaynağını oluşturmuştur. Zeydîliğin teşekkül döneminde taraftarlarının bulunduğu Medine ve Irak'ta zayıflamasının ardından özellikle IV. (X.) yüzyıldan itibaren Yemen ve Taberistan-Deylem bölgeleri öne çıkmıştır. Ancak VI. (XII.) yüzyılın sonlarından itibaren Yemen dışındaki Zeydîler'in zayıflaması sebebiyle diğer kollar âdetâ ortadan kalkmış ve Hâdeviyye kolu devam etmiştir.

3. Müteahhir Dönem. Yaklaşık olarak, Murtazâ b. Zeyd el-Mahatvarî'nin "müzâkirîn" ve "takrîr" merhaleleri diye adlandırdığı dönemlere tekabül eder. Bunlardan ilki VIII (XIV) ve IX. (XV.), ikincisi X (XVI) ve XI. (XVII.) yüzyılları kapsar (*İslâmî İlimler Dergisi*, VI/1 [2011], s. 33-36). Bu dönemde Taberistan ve civarında giderek zayıflayan Zeydî varlığı, Safevîler'in İran'da hâkimiyet kurdukları X. (XVI.) yüzyıl başlarında tamamen ortadan kalkmıştır. Yemen Zeydîliği ise özellikle VI. (XII.) yüzyıldan itibaren Zeydiyye'nin ana kütesini teşkil eder hale gelmiş ve günümüze kadar varlığını sürdürmüştür. Aynı dönemde Zeydiyye'nin zamanımıza kadar etkisini sürdüren önemli usul ve fûrû eserleri yazılmış, özellikle İbnü'l-Murtazâ'nın eserleri çerçevesinde bir şerh geleneği oluşmuştur. İbnü'l-Murtazâ'nın çağdaşı İbnü'l-Vezîr ise gerek itikadî gerekse fikhî alanda kendisini Mu'tezilî-Zeydî geleneğiyle kayıtlamayan, ictihadı savunan, hadise yönelen bir çizgiyi başlatmış, Sâlih b. Mehdî el-Makbilî, Emir es-San'ânî ve Şevkânî gibi âlimler de bunu sürdürmüştür.

4. Modern Dönem. Yemen'de müteahhir dönemde Zeydiyye içerisinde belirginleşen, biri klasik Zeydî-Mu'tezilî anlayışa bağlı, diğeri ehl-i hadîs çizgisine yakın iki geleneğin varlığı günümüzde de devam etmektedir. Özellikle Şevkânî'nin Zeydîliği konusunda farklı yaklaşımlar söz konusudur; onun Selefi bir çizgiyi benimsemesi, pek çok konuda farklı görüşler ileri sürmesi dolayısıyla Zeydiyye dairesinde kabul edilemeyeceği görüşünde olanlar bulunduğu gibi kendisini Zeydî olarak değerlendirenler de vardır. Günümüzde Zeydî fıkıhı cami ve medreselerin yanı sıra üniversitelerde de okutulmaktadır. Modern dönemin getirdiği bir farklılık uluslar arası düzeyde bir ilginin ortaya çıkmasıdır; bir kısım kadîm Zeydî veya Mu'tezilî eserlerinin yayımlanması bu ilgiyi daha da arttırmış, Yemen dışında gerek İslâm ülkelerinde gerekse Batı'da Zeydîlik çalışmaları artmıştır.

B) Fıkıh Usulü ve Şer'î Deliller. Zeydî usul anlayışının tarihinde kurucu asır, kelâm tesirindeki dönem, klasik tasnif dönemi ve çağdaş dönem olmak üzere dört temel evreden söz edilebilir. Her bir evrede Zeydî usulü farklı süreçlerden geçmiştir. Kelâm tesirindeki dönemde Kâsım b. İbrâhim er-Ressî ve Hâdî-İlelhak Yahyâ b. Hüseyin, klasik dönemde ise Nâtık-Bilhak, Hasan b. Muhammed er-Ressâs, Mansûr-Billâh Abdullah b. Hamza, Müeyyed-Billâh Yahyâ b. Hamza ve İbnü'l-Murtazâ Zeydî usulüne önemli katkılarda bulunmuştur. Zeydî araştırmacıları özellikle III. (IX.) yüzyılda Hâdî-İlelhak Yahyâ b. Hüseyin'in Yemen'de, Hasan b. Zeyd ve Hasan el-Utrûş'un Taberistan, Gılân ve Deylem'de birer devlet kurmalarıyla Zeydî usulünün yerleştiği kanaatindedir.

Zeydî kaynaklarında Zeydiyye adlandırılması içine girenlerin çok azının Zeyd b. Ali'nin ictihadlarına tâbi olduğunu kabul eder. Zeydîler'in çoğu Hâdeviyye kolunun kurucusu Yahyâ b. Hüseyin'in ictihadlarına ve mezhebine tâbidir. Bunun sebebi Yahyâ b. Hüseyin'in Yemen'de devlet kurması, ona ait eserlerin ve ictihadların şöhret bulması, bu metinlerin kendi döneminde ve sonrasında genelde bütün Zeydîler'i etkilemesidir (Abdullah b. Muhammed b. İsmâil Hamîdüddin, *ez-Zeydiyye: Kur'ân*, s. 93, 94). Ancak Zeydîler'in her asırda ictihadı zorunlu görmeleri ve mez-

hep içerisinde birçok müctehidin ortaya çıkması Zeydî fıkıhında çeşitliliğe yol açmıştır. Bu biraz da, "İctihadın mezhebi yoktur" diyerek mukallidlere Zeydî olmayan müctehidlerin ictihadlarından faydalanma imkânı tanınmasından kaynaklanmıştır. İbnü'l-Murtazâ da bir mukallidin aynı anda birden çok müctehidden faydalanabileceğini söylemiştir. Bunun sebebi fikhî delillerin delâletlerinin zamanî oluşudur. Bu açıdan bakıldığında Zeydî fakihlerinin itikadî ilkeleri ve yöntemleri bir fakat ictihadları ve fıkıhları farklı bireylerden oluştuğu görülür.

Zeydî usulünde şer'î delillerin teşekkül süreci incelediğinde II. (VIII.) yüzyıldan V. (XI.) yüzyıla, oradan da modern döneme kadar belli kırılmaların olduğu anlaşılır. Bu kırılmalar dikkate alınarak ortaya konan dörtlü sınıflandırmadan ilkinde yani Zeyd b. Ali döneminde kitap, sünnet, icmâ ve kıyas şeklinde sade bir yapı arzeden kaynaklar III. (IX.) yüzyıla tekabül eden kelâm tesirindeki dönemde akıl, kitap, sünnet, icmâ ve kıyas şeklinde zikredilmiştir. Bu dönemde maslahat ve istishâb gibi deliller, bu isimlerle adlandırma söz konusu olmasa da pratikte Zeydî fakihlerince kullanılmıştır. Bu sıralamada aklın öne alınmasının temelinde, hem fıkıh usulünde kelâmcıların öne çıkmasının hem de Mu'tezile ile olan etkileşimin yer aldığı anlaşılabilir. Zeydî usulünde ağırlıklı olarak mütakellimîn yönteminin benimsendiği dönem V. (XI.) yüzyıl ve sonrasına tekabül eden klasik tasnif dönemidir. Önceki dönemde bulunan aklın yerini daha açık şekilde istidlâl çeşitlerinden kabul edilen istishâb ve istihsan gibi metotlar almış, kaynaklara bunlar da ilâve edilmiştir. Zeydî usulünün geçirdiği son safha olan çağdaş dönemde III. (IX.) yüzyılda görüldüğü gibi akıl sembolik de olsa yeniden kaynaklar arasına girmiştir.

Zeydiyye'de usulcüler, şer'î delillerin adlandırılması ve sıralanması konusunda tam bir görüş birliğine varamamıştır. Meselâ İbnü'l-Murtazâ şer'î delilleri kitap, sünnet, icmâ, kıyas ve ictihad şeklinde sıralarken (*Minhâcü'l-vüşûl*, s. 237) Sârimüddin İbrâhim b. Muhammed el-Vezîr kitap, sünnet, icmâ, kıyas, ictihad ve benzerleri (istihsan ve istishâb) diye sıralar (*el-Fuşûlü'l-lü'l-lü'lyyye*, s. 119). Daha sonraki usulcüler ise şer'î delilleri kitap, sünnet, icmâ ve kıyas olarak kabul etmişlerdir. Bu usulcüler maslahatı kıyasın; istishâb, istihsan ve şer'u men kablenâyı da istidlâl için de değerlendirmiştir. Onlara göre son de-

ZEYDİYYE

lil akıldır ve şer'î / sem'î delil bulunmayınca akıl delilile hükmedilir (Behrân, s. 34). Müteahhir dönem usulcülerinin eserlerinde görülen istidlâl kavramı üzerinde de Zeydî usulcülerini tam bir birlikte içerisine de değildir. Meselâ İbnü'l-Murtazâ istidlâl başlığı altında ele alınan delilin kendilerine ait olmadığını ifade etmiştir. Ona göre deliller yukarıda saydıklarından ibaret olup Zeydî olmayan usulcüler istidlâl adı altında bir ilâvede bulunmuştur (*Min-hâcü'l-vüşûl*, s. 816, 817). Çağdaş usulcülerden Ahmed Ali Mutahhar el-Mâhizî delilleri İbnü'l-Murtazâ'nın sisteminde ele alırken İsmâil b. İbrâhîm el-Vezîr naklî kaynaklara kitap, sünnet, icmâ, Ehl-i beyt'in icmâi, Hz. Ali'nin ictihadları, sahâbî kavli ve şer'u men kable'nâyı, akli kaynaklara da kıyas, istihsan, istishâb ve akli ilâve eder (*Ref'u te'ârûzi'l-edille*, 1, 72 vd.).

1. Kitap. Zeydî usulünde ilk delil / kaynak olan kitabın tanımı, kıraatler ve lafızlarının hükme delâleti gibi konulardaki tercihler daha çok Sünnî usulcülerinin görüşleriyle paraleldir. Zeydî âlimlerine göre Kur'an, âlimlerin icmâna göre kendisine hiçbir şey eklenmeden ve kendisinden hiçbir şey eksiltimeden günümüze kadar gelen ümmetin elindeki kitaptır. Kur'an kıraatlerinde tevâtür şartı aranır, âhâd olarak nakledilen şâz kıraatler Kur'an'dan sayılmaz; kırâat-i seb'a dışındaki kıraatler şâz olmakla birlikte amel edilebilir. Şâz kıraatlerle amel etmek âhâd haberle amele benzetilir. Kur'an'daki lafızları ve delâletlerini bilmek Kur'an'dan istidlâlde bulunmanın ön şartıdır. Müteahhir dönem Zeydî usul eserlerinin çoğunda delâlet bahisleri mantûk-mefhum, hakikat-mecaz, emir-nehîy, umum-husus, mutlak-mukayyed, mücmel-mübeyyen ve zâhir-müevvel şeklinde sunulmuştur (Behrân, s. 35 vd.; Ahmed b. Muhammed İbn Lokmân, s. 293 vd.). Bu konularda Zeydîler genelde mütekellimîn usulcülerinden faydalanmışlardır. Zeydî usulcülerini Kur'an lafızlarını muhkem ve müteşâbih diye iki kısımda değerlendirir; şer'î mücmelleri açıklama görevinin sadece Hz. Peygamber'e has olduğunu ifade ederler.

2. Sünnet. Sünneti Hz. Peygamber'in söz, davranış ve takrirleri şeklinde tanımlayan Zeydî usulcülerini bir diğer Şii fırkası olan Ca'ferîler'den ayırır. Haberler kesin ilim ifade eden mütevâtîr, zan ifade eden âhâd ve genel kabul görmüş haber (el-mütelekkâ bi'l-kabûl) şeklinde üçe ayrılır. Sadece birkaç usulcünün eserinde yer alan son kategori "ümmeğin veya Ehl-i beyt'in

sihhatine hükmettiği haber" diye tanımlanır ve bunun doğruluğunun akılla bilinebileceği ifade edilir. Mütevâtîr haber başlı başına ilim ifade etmesinden ötürü usûlü'd-dîn, fıkıh usulü ve fûrû-i fıkıhta kesin delil olarak kullanılmakla birlikte bir konuda kati delil olabilmesi için delâletinin "nas" (yoruma kapalı) seviyesinde olması gerekir (Sârimüddin İbrâhîm b. Muhammed el-Vezîr, *el-Fuşûlü'l-lü'lü'iyye*, s. 285, 289). Mütevâtîr haberin râvilerinde mâsumiyet şartı aranmaz, bu haber kâfir ve fâsık râvilerle de nakledilebilir. Zannî bilgi ifade eden âhâd haber müsned ve mürsel rivayetleri içerebilir (Mansûr-Bil-lâh Abdullah b. Hamza ise âhâd haberin ilim ifade ettiğini söyler, bk. *Şafvetü'l-ih-tiyâr*, s. 177). Âhâd hadislerle itikadî konularda değil sadece amelî konularda hüküm verilir. Rivayetlerin kabulü için râvinin adâlet ve zabt sahibi olması, haberin kesin delile muhalefet etmemesi ve herkesin bilmesi gereken konulara (umûmü'l-belvâ) dair olmaması gerekir. Bu şartlara uymadığından Ca'ferîler'in on iki imamın isim ve nesebleriyle belirlendiğine dair rivayet ettikleri haberler reddedilmiştir. Haber-i vâhidle kıyas çatıştığı zaman eğer kıyas zannî ise haber-i vâhid, kati ise kıyas tercih edilir. Zeydî usulcülerini, umumiyetle, haberlerin kabulünde haberin Kur'an'a arzını ve akla uygunluğunu ilke olarak benimsemişlerdir.

Zeydî usulcülerine göre Hz. Peygamber'e uymanın gerekliliği noktasında bir tartışma söz konusu değildir. Hz. Peygamber'i örnek alma onun yaptığını yapmak ve yapmadığını terketmekle gerçekleşir. Resûl-i Ekrem'in bağlayıcı olduğu bilinen fiillerine uymak gerekir. Ancak Zeydî usulcülerini arasında sünnetin Kur'an'a göre konumuna yaklaşımda bazı farklılıklar vardır. Zeydîler'in tamamına yakını sünnetin Kur'an'ı teyit etme, mücmelini açıklama, mutlağını kayıtlama ve âm hükmünü tahsis etme fonksiyonunun bulunduğunu kabul eder (Müeyyed-Billâh Yahyâ b. Hamza, 1, vr. 271). Usulcülerin çoğunluğuna göre fitrî sadakası, vitir namazı, ninenin mirası, muhsan zâninin recmi, şüf'a hakkı gibi konularda görüldüğü üzere sünnet Kur'an'a ilâve hükümler getirebilir ve Kur'an'ın bir hükmünü neshedebilir. Sünnetin âyeti neshine cevaz veren usulcüler mütevâtîr ve âhâd hadisleri ayırır ve ikinci grubun Kur'an'daki bir hükmü neshetmesinin mümkün olmadığını söylerler (Mansûr-Bil-lâh Abdullah b. Hamza, s. 156, 157). Diğer bir gruba göre ise sünnet Kur'an'a ters

düşemez; Kur'an'daki bir hükmü iptal etmesi, bir âyeti neshetmesi veya Kur'an'ın muhkemini değiştirmesi mümkün değildir (Hâdî-İlelhak Yahyâ b. Hüseyin, *Tefsîru me'âni's-sünne*, s. 479).

3. İcmâ-i Ümmet ve İcmâ-i Ehl-i Beyt. İcmân şer'î delil oluşunda Zeydî usulcülerini arasında bir görüş ayrılığı bulunmaması birlikte icmân vukuu konusu tartışmalıdır; çoğunluk icmân bilfiil vuku bulunduğunu, küçük bir grup ise icmân mutlak olarak gerçekleşmediğini ileri sürmüştür. İcmân bilfiil gerçekleştiği dönem konusunda da görüş ayrılığı vardır; sahâbe dönemi dışında icmân gerçekleşmediğini ileri sürenler bulunduğu gibi icmân sadece Hz. Ali, Fâtıma, Hasan ve Hüseyin arasında gerçekleştiği görüşünde olanlar da vardır. Öte yandan çoğunluk sahâbe dönemi dışında da icmân aklen mümkün görmektedir. İcmân vukuu konusu teoride ihtilâflı olsa da pratikte Zeydî usul eserlerinde hem ümmetin hem Ehl-i beyt'in icmâna dair birçok örneğe rastlanır. Zeydî usulcülerini icmâ konusunda Ehl-i beyt'in icmâi gibi birkaç konu hariç, genelde Ehl-i sünnet'e mensup usulcülerin tartıştıkları konuların dışına çıkmamışlardır. İcmân senedinin kat'î veya zannî, buna istinaden kat'î nas, âhâd haber, kıyas ve ictihadın icmân senedi olabileceği kabul edilmiş (İbnü'l-Murtazâ, *Mi'yârü'l-ukûl*, 1, 339), senedi ictihad veya kıyas olan icmâa muhalefetin haram olduğu ileri sürülmüştür (Mansûr-Bil-lâh Abdullah b. Hamza, s. 260, 261). İcmâ sıralama itibarıyla Kur'an ve Sünnet'ten sonra gelse de bir konuda kesinleşen icmâ tevâtürle nakledilmiş ve sarîh ise bu iki kaynağın zannî delâlete sahip naslarına tercih edilir. Zeydîler, Sünnî usulcülerinden farklı olarak Ehl-i beyt icmânında da (icmâ-i itrat) delil olduğu görüşündedirler. Burada muteber olan Ehl-i beyt Hz. Ali, Fâtıma, Hasan, Hüseyin ve bunların evlâtlarından meydana gelir. Bu icmân delili olarak âyet (el-Ahzâb 33/33), sefîne hadisi, sekaleyn rivayeti ve diğer bazı rivayetler ileri sürülür (Hâdî-İlelhak Yahyâ b. Hüseyin, *el-Ahkâm*, II, 445). Zeydiyye'ye göre varlığı kesin olarak bilindiğinde icmâ itikadî konularda kat'î bir delildir. Ancak varlığı zannî ise ümmetin icmânının zannîliği gibidir. Bu icmân ve bir önceki icmân zannî olanı haber-i vâhid gibi değerlendirilir; senedinin güçlü oluşu gibi bir tercih sebebi bulunması dışında haber-i vâhidin bu ikisinden önce gelemeceği ileri sürülür (Sârimüddin İbrâhîm b. Muhammed el-Vezîr, *el-Fuşûlü'l-lü'lü'iyye*, s. 247).

4. Hz. Ali'nin İctihadları ve Sahâbî Kavli. Zeydîler'in çoğu tathîr âyeti, velâyet hadisi gibi delillerden dolayı Hz. Ali'yi mâsum kabul eder. Onlara göre Hz. Ali'nin sözleri âhâd hadis mertebesinde zannî delildir. Bu arada Hz. Ali'nin görüşlerine muhalefet etmeyen câiz olduğunu belirtenler de vardır (İbnü'l-Murtazâ, *Minhâcü'l-vüşûl*, s. 626). Zeydî kaynaklarında Hz. Ali'nin icthadları konusunda mutlak hüccet olduğu, hüccet olmamakla birlikte diğer sahâbîlerin görüşlerine tercih edileceği, kesin delil oluşu ihtilâflî ise de diğerlerine tercih edilmesinin kesin olduğu şeklinde üç farklı görüşten söz edilir. Zeydî fıkında Hz. Ali'nin sözleri etkin bir delil olarak kullanılmıştır. Öte yandan Zeydîler, sonraki Ehl-i beyt imamlarının mâsum olamayacağını, icthadlarında hata edebileceklerini kabul ederler (Mansûr-Billâh Kâsım b. Muhammed, s. 81). Zeydî usulcülerinin çoğu sahâbî kavliyi delil olarak kabul etmez. Onlara göre Hz. Ali dışında hiçbir sahâbî görüşü bağlayıcı değildir. Genel kanaat bu yönde olmakla birlikte sahâbî sözünün akılla kavranamayan, icthada kapalı bir alanı ilgilendirmesi durumunda hadis olma ihtimalinin ağır basmasından hareketle mevkuf rivayet hükümünde kabul edilebileceğini belirtenler de vardır (Ali b. Muhammed et-Taberî, I, 150, 151). Zeydî usulcülerini, sahâbî tanımlamalarında Hz. Peygamber'den ayrılmama ve ondan ilim alma şartını ileri sürmüşlerdir. Zeydîler'in çoğunluğu, Hz. Peygamber'e itaatten kaçınanların dışında sahâbenin tamamının âdil olduğu kanaatindedir. Onlar itaatten kaçınanların kapsamına Hz. Ali ile savaşanları veya Ebû Mûsâ el-Eş'arî gibi, insanları Hz. Ali'den alıkoyanları da almışlardır (Sârimüddin İbrâhim b. Muhammed el-Vezîr, *el-Fuşûlü'l-lü'lü'yye*, s. 308). Hatta ilk dönem fetva risâlelerinde Hz. Ali'nin imâmetini benimsemeyen kimsenin namaz, oruç gibi ibadetlerinin kabul edilmeyeceği şeklinde ifrat bir görüş yer almıştır (Ressî, *Mesâ'ilü'l-Kâsım*, II, 656). Zeydîler'e göre sahâbeye ta'netmek veya helâllîğine inanarak herhangi bir mümine sövmek küfürdür; haram olduğunu bilerek sövmek daha büyük bir sapmadır (Hâdî-İlelhak Yahyâ b. Hüseyin, *Cevâb*, s. 97).

5. Kıyas. Zeydî usulünde ittifakla kabul gören delillerden biri de kıyasdır. Erken dönemlerden itibaren şer'î deliller arasında kıyasa yer verilmekte birlikte kıyas kitap, sünnet, icmâ ve Hz. Ali'nin icthadlarından sonraya alınmıştır. Onların kıyas tanımları ve kıyasa yaklaşımları genelde mü-

tekellimîn usulcülerıyla benzerlik arzeder. Zeydîler hikmetle ta'fili reddetmiş ve sefer dışında tek başına meşakkatin namazların kısaltılması için yeterli olmadığını belirtmişlerdir. Vasfın illiyetini tesbit yollarından münasebeti kendi arasında müessir, mülâyim, garîb ve mürsel şeklinde dört kısma ayırmış, maslahat-ı mürseleyi de bu konu içerisinde değerlendirmişlerdir. Kıyasla âhâd haberin çelişmesi durumunda âhâd haberin öne alınacağını kabul eden usulcüler bulunmakla birlikte kıyasın kat'î olanının âhâd habere önceleneceğini ileri süren usulcüler de vardır.

6. Diğer Deliller. Zeydî eserlerinde istihsan, istishâb, şer'u men kablânâ ve maslahat-ı mürsele de ele alınmış, özellikle müteahhir dönem usulcülerinin benimsediği tasnife göre bunlardan ilk üçü istidlâl neveleri olarak, sonuncusu kıyas içinde incelenmiştir. Zeydî usulcülerinin istihsan tanımları Hanefîler'e yakındır. Çünkü istihsan Zeydî usulüne muhtemelen V. (XI.) yüzyıla birlikte amelde Hanefî, itikadda Mu'tezilî usulcülerini vasıtasıyla girmiştir (İbnü'l-Murtazâ, *Mi'yârü'l-ukûl*, I, 349). Müteahhir dönem Zeydî usulcülerini istihsanın çeşitlerini eser, icmâ, zaruret ve gizli kıyas şeklinde zikrederler (Behrân, s. 34). Zeydîler'in açıklamalarında istihsan türü olarak örf ve maslahat yer almaktadır. Usulcülerin zannî bir delil olarak gördükleri istihsana Zeydî fıkında fiilen başvurulmuş olmakla birlikte fûrû kaynaklarında terim olarak buna pek rastlanmaz.

İstishâb, Nâtık-Bilhak'tan itibaren Zeydî usul eserlerinde görülmekle birlikte delil oluşu konusunda görüş birliği yoktur (*el-Müczî*, vr. 153). İstishâbı kabul edenler onu amel edilebilir ve amel edilemez şeklinde ikiye ayırmışlardır. Amel edilebilir olan istishâb Sünnî usul eserlerinde zikredilen ibâha-i asliyye, berâet-i zimmet ve istishâb-ı vasıf gibi bütün istishâb türlerini kapsar. Amel edilemez olanı ise değiştirici unsurun devreye girdiği, ikinci durumla örtüşmeyen ve sadece ikinci durumdan önce meydana geldiği için devam ettirilen birinci durumun hükmünün istishâbıdır (Mansûr-Billâh Abdullah b. Hamza, s. 398). Diğer bir grup Zeydî usulcüsü ise istishâbı bir bütün halinde ele almış ve amel edilmeyen yönünden dolayı istishâbın kaynak oluşunu reddetmiştir. Erken dönem usulcülerini bu konuda açıkça istishâbın tek başına kaynak olmayacağını ifade ederler (Nâtık-Bilhak, *el-Müczî*, vr. 153). Hatta istishâbın fâsid bir yol olduğunu ileri süren-

ler de vardır. Bu görüşü benimseyenler, istishâbı Zâhirîler'den bir grubun benimseydiğini ve bu yolun bâtil oluşunun açık olduğunu ileri sürerler. Ancak Zeydî fıkında istihsan gibi zannî delillerden kabul edilen istishâba dayalı birçok hüküm bulmak mümkündür. Usulcülerin çoğunluğunun istidlâlî kaynaklar grubunda zikrettiği şer'u men kablânâ tercih edilen görüşe göre delildir; geçmiş ümmetlere ait bir hükmün Kitap ve Sünnet'te nakledilmesi, neshedilmemesi ve belli bir duruma has olmaması şartıyla delil olarak görülür. Ancak bazı Zeydîler bunu delil kabul etmemiştir (Sârimüddin İbrâhim b. Muhammed el-Vezîr, *el-Fuşûlü'l-lü'lü'yye*, s. 401).

Maslahat-ı mürsele müstakil bir delil olarak Zeydî usulünde yer almamakta, kıyas konusu içerisinde "mülâyim münâsib" veya "mülâyim mürsel" başlığı altında kaydedilmektedir. Uygulamada maslahat-ı mürsele göre hüküm verilmiştir (Ali b. Muhammed et-Taberî, I, 119-122). Zeydî usulcülerini hükümleri ayrıca gâî açıdan değerlendirmişler ve yer yer inceledikleri âyetlerde bulunan maslahatlara dikkat çekmişlerdir. Hatta pek çok usulcüsü şer'î hükümlerde asıl maksadın maslahatlar olduğunu ifade etmiş (Sârimüddin İbrâhim b. Muhammed el-Vezîr, *el-Fuşûlü'l-lü'lü'yye*, s. 402) veya hükümlerin maslahatlara uygunluğundan bahsetmiştir (Ressî, *Teşbîtü'l-imâme*, II, 142, 143). Makâsîdüş-şer'îa konusu özellikle müteahhir dönem Zeydî usulcülerince ele alınmış, nasların maksatları zarûriyyât, hâciyyât ve tahsîniyyât şeklinde üçe ayrılmıştır. Bu maksatları kendi arasında gruplandırarak Zeydî usulcülerini klasik Sünnî ulemâsının gruplandırmasında olduğu üzere din, can, nesil, mal ve aklın korunması sıralamasına uymuşlardır (Murtazâ b. Zeyd el-Mahatvarî, *Mebâhiş*, s. 156, 157). Fûrû kaynaklarında çocuğunun telef olacağından korkan hâmile kadının orucunu bozabileceği, peşpeşe tutulması gereken zihâr kefareti orucuna araya hastalık gibi bir fâsıla girmesi durumunda yeniden başlanmayacağı ifade edilmiş, bunlar maslahat ve kolaylık ilkelerine dayandırılmıştır (Hâdî-İlelhak Yahyâ b. Hüseyin, *el-Ahâkâm*, I, 198, 201, 202).

7. Akıl. Zeydî usulünde sıkça vurgu yapılan ve bazan edille-i şer'îyye arasında yer verilen kavramlardan biri akıldır. Akıl, III. (IX.) yüzyılda Kâsım er-Ressî'nin eserlerinde kitap, sünnet ve icmân önünde zikredilmiş (*Uşûlü'l-âdl*, I, 631), Hâdî-İlelhak Yahyâ b. Hüseyin'de ise akıl üç delil ve kı-

ZEYDİYYE

yastan sonraya alınmıştır (*el-Kıyâs*, s. 498). Ancak klasik dönemde akıl kavramına doğrudan yer verilmeyip ictihad kavramının içinde ele alınmıştır. Müteahhir dönem usulcülerine çağdaş bilgiler, yukarıda geçen deliller ve istidlâl türlerinden bir delil bulunmadığı takdirde akıl deliliyle, yani hüsün ve kubhun gereğiyle amel edileceğini belirtmişlerdir (Ahmed b. Muhammed İbn Lokmân, s. 290, 292). Mu'tezilî hüsün-kubuh göre akıl bir şeyin iyi veya kötü oluşunu kendindeki kemal özelliğinden dolayı bilebilir; bir şeyin yakın ve uzak vadede zararlı olmaması durumunda akıl onun cevazına hükmedebilir. Ancak şâri' bu fiili yasaklamışsa aklın o fiile cevaz vermesinin bir hükmü yoktur. Mütakellimlere benzer şekilde Zeydî usulcülerinin de aklın kesinlik ifade eden önermelerini ictihad ilmindeki ilk temel ilke saymışlar, bu ilkelere Kitap ve Sünnet'ten önce geldiğini ileri sürmüşlerdir. Meselâ ictihad esnasında müctehidin delilleri araştırırken gözetmesi gereken sıra, kesinlik ifade eden akli meseleler (önermeler), kesinlik kazanmış herkeşe tanınan icmâ, kitap ve sünnetin nasları şeklindedir.

Fürû. Zeydiyye'nin fürû kitapları, ele alınan konular ve konu başlıkları açısından Sünnî fıkıh kitaplarından esaslı bir ayrılık göstermez. Sadece diğerlerinde farklı başlıklar altında incelenen maden vergisi, ganimet, cizye ve haraç "humus" adıyla müstakil bir bölümde ele alınır. Bir bütün halinde bakıldığında gerek ibadetlerde gerekse malî muameleler, aile ve ceza hukuku gibi alanlarda Sünnî mezheplerinden farklı olduğu hususlar çok azdır. Zeydiyye'nin fürû bakımından Hanefî mezhebine yakın durduğu şeklinde genel bir kanaat bulunmakla birlikte gerek usul gerekse fürû yönünden müstakil bir mezhep olan Zeydiyye'de fürû hükümleri açısından bazı durumlarda Hanefî, bazı durumlarda Mâlikî, Hanbelî veya Şâfiî mezheplerine benzeyen hükümler yer aldığı gibi bunların hiçbirinde görülmeyen hükümler de söz konusudur. Meselâ abdestte Hanbelîler'de olduğu gibi besmele çekme ve kulakları meshetme, Mâlikîler'de olduğu üzere başın tamamını meshetme, Şâfiîler'de olduğu gibi organlar arası sıralamaya riayet etme (tertip) farzdır. Hanefîler'de olduğu gibi kan akması ve namazda kahrkaha atılması abdesti bozar. Öte yandan bu mezheplerden farklı olarak kasten yalan söylemek, koğuculuk ve giybet gibi büyük günahları işlemek de

abdesti bozar (İbnü'l-Murtazâ, *'Uyûnü'l-Ezhâr*, s. 36-48). Namaz vakitlerinde tıpkı Hanefîler dışındaki üç mezhepte olduğu gibi ihtiyarî vakitler ve zaruret vakitleri ayırımı bulunmaktadır. Öte yandan çeşitli sebeplerle yolculuk dışında da namazları cemetmeye cevaz verilmiştir (*a.g.e.*, s. 79-80). Ezana "hayye alâ hayri'l-amel" ibaresi eklenir. Sabah ve vitir namazlarında Kunut duası okunması sünnettir. Seferde dört rek'atlık namazları iki rek'at kılmak vâciptir. Teravîh namazının kılınması sünnet olmakla birlikte cemaatle kılınması bid'attır. Orucu kasten bozma durumunda kazâsi gerekir, iki ay kefâret orucu tutmak vâcip olmayıp menduptur. İ'tikâfın en azı bir gündür ve bu günde oruç tutmak şarttır (*a.g.e.*, s. 82, 86, 103, 110, 152, 157).

Evlilik konusunda evlenecek kişilerin rızası, kızın velisinin izni ve iki şahit gereklidir; müt'a nikâhı câiz değildir (*a.g.e.*, s. 193-194). Malî muamelelerde butlân ve fesad ayırımı yapılması, mevkuf akdin tanınması, tayin ve görme muhayerliklerine cevaz verilmesi, ribâ illetinin cins birliği ve tartılabilirlik / ölçülebilirlik oluşu, kabul edilen şirket türleri gibi çeşitli yönlerden Zeydî fıkıhı Hanefî fıkıhına benzer (*a.g.e.*, s. 256, 262, 266-267, 277-278, 329-330). Aynı benzerlik miras hukuku bakımından da geçerli olur zevi'l-erhâm ve mevle'l-muvâlât vârisler arasında kabul edilir (Fazl b. Ebû's-Sa'd el-Usayfirî, s. 5-6). Ceza hukuku yönünden diğer mezheplerden önemli bir farklılık yoktur, meselâ hırsızlıkta nisab miktarı Hanefîler'deki gibi 10 dirhem olarak belirlenmiştir. Zeydiyye fıkıhının devlet yönetimiyle ilgili en önemli hususiyeti devlet başkanının Hz. Ali soyundan gelmesi gerektiği, eğer öncesinde böyle biri yoksa âdil ve insanları kendisine davet eden Ehl-i beyt'ten bir kişinin doğrudan halife olması yönündedir (İbnü'l-Murtazâ, *'Uyûnü'l-Ezhâr*, s. 519).

Literatür. A) Hadis. Zeydiyye'nin müstakil bir hadis kitapları grubu, illel, ricâl, cerh ve ta'dîl türü bir hadis literatürü oluşmamıştır. Bunun yerine Ehl-i beyt imamları yoluyla gelen rivayetlerden söz etmek daha doğrudur. Bunlar fıkıh metinleriyle iç içe olup bazı eserler hem hadis hem fıkıh kaynağı durumundadır. Zeyd b. Ali'nin *el-Mecmû'û*, Kâsım er-Ressî ve Hâdîl-İlhak Yahyâ b. Hüseyin'in eserlerinde yer alan rivayetler, Ahmed b. İsmâ'nın *el-Emâli'si*, Müeyyed-Billâh Ahmed b. Hüseyin el-Hârûnî'nin *el-Emâli'si* ve *Şerhu't-Tecrid'i*, onun kardeşi Nâtik-Bilhakk'ın *Şerhu't-*

Tahrîr'i ve *el-Emâli'si* (*Teysîrü'l-me'tâlib*), Hüseyin b. İsmâil eş-Şecerî'nin *el-İ'tibâr ve selvetü'l-ârifin'i*, oğlu Mürşid-Billâh Yahyâ b. Hüseyin eş-Şecerî'nin *el-Emâli el-hamisiyye'si* ve *el-Emâli el-işneyniyye'si*, Ebû Abdullah el-Alevî'nin *el-Câmi'ü'l-kâfi'si* bu tür rivayetleri derleyen başlıca kaynaklardır (Demirci, *İslâmî İlimler Dergisi*, VI/1 [2011] s. 194-201). Öte yandan Ehl-i beyt dışı rivayetleri kabul etmeyen bazı gruplar veya kişiler hariç, erken dönemlerden beri Sünnî hadis kaynakları Zeydî âlimlerince de kullanılmıştır.

B) Usul. 1. Ali b. Mûsâ el-Benândeştî, *el-İbâne fi usûli'l-fıkh*. Usulün bütün konularına temas eden ilk Zeydî usul eserlerinin telifi III. (IX.) yüzyılın sonlarına ve IV. (X.) yüzyılın başlarına tekabül eder. Hasan el-Utrûş'un arkadaşlarından Ali b. Mûsâ'nın günümüze ulaşmayan bu eseri Zeydî usulüne dair bilinen ilk müstakil eser kabul edilir (Abdüsselâm b. Abbas el-Vecîh, s. 723). 2. Nâtik-Bilhakk, *el-Müczi fi usûli'l-fıkh ve Cevâmi'u'l-edille fi usûli'l-fıkh*. Bunlardan ilki Zeydî usul kitaplarından günümüze ulaşan ilk eserdir. Nâtik-Bilhakk, eserde Mu'tezile'nin önde gelen usulcülerini Ebû Ali ve oğlu Ebû Hâşim el-Cübbâi ile Ebû Abdullah el-Basrî'den nakillerde bulunur ve onlardan "şeyhimiz" diye söz eder (*el-Müczi*, vr. 59). İbnü'l-Murtazâ'nın *Minhâcü'l-vüşûl* adlı usul eserinin kaynaklarından biri de bu kitaptır. 3. Ebû Ca'fer Muhammed b. Ya'kûb el-Hevsemî, *Ta'liku'l-umde fi usûli'l-fıkh*. Müellif Cîl ve Deylem'de yaşayan müctehidlerdendir. 4. Mütevekkil-Alellah Ahmed b. Süleyman, *eş-Zâhir fi usûli'l-fıkh ve el-Medhal fi usûli'l-fıkh*. Yazma nüshaları Milano/Ambrosiana Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (Abdüsselâm b. Abbas el-Vecîh, s. 115; Humeyd b. Ahmed el-Muhallî, II, 219). 5. Kâdî Süleyman b. Nâsir es-Sihâmî, *Kitâbü Muhtaşari'l-Mu'temed fi usûli'l-fıkh ve en-Nizâm fi usûli'l-fıkh* (Abdüsselâm b. Abbas el-Vecîh, s. 470). 6. Kâdî Ca'fer b. Ahmed, *et-Takrib fi usûli'l-fıkh ve el-Bâliğa fi usûli'l-fıkh*. Bunlardan *et-Takrib*, Nâtik-Bilhakk'ın *el-Müczi'sinden* sonra günümüze ulaşan erken tarihli ikinci eserdir (İbrâhim b. Kâsım, I, 273; diğeri hakkında bk. Abdüsselâm b. Abbas el-Vecîh, s. 281). 7. Hasan b. Muhammed er-Ressâs, *el-Fâ'ik fi usûli'l-fıkh*. Önemli Zeydî usul eserlerinden kabul edilir. 8. Mansûr-Billâh Abdullah b. Hamza, *Şafvetü'l-ihtiyâr*. Basılmış olan bu eser,

son dönem Zeydî âlimlerince Zeydiyye'nin usulüne dair tercihleri en iyi yansıtan çalışma olarak gösterilir. Eserde Mu'tezile tesiri açıkça görülür. 9. Mu'tazid-Billâh Yahyâ b. Muhsin b. Mahfûz, *el-Muknî' fî uşûli'l-fıkh*. Günümüze ulaşmıştır (Abdüsselâm b. Abbas el-Vecîh, s. 1147). 9. Ahmed b. Muhammed b. Hasan er-Ressâs, *Cevheretü'l-uşûl ve tezkiyetü'l-fuhûl fî 'ilmi'l-uşûl*. Üslûbu ve sistematiğiyle Zeydî usulünün olgunluk dönemini temsil eden ve temel metinlerinden sayılan eser pek çok ta'lik ve şerhe konu olmuştur. Muhammed b. Halife b. Muhammed b. Ya'kûb el-Hemedânî'nin *Ta'lik 'alâ Cevheretü'l-uşûl*ü, Bâbî'nin *Ta'lik 'alâ Cevhere li'r-Ressâs*'ı, Ali b. Abdullah b. Ebû'l-Hayr'ın *Ta'lik 'alâ Cevheretü'l-uşûl*ü, Abdullah b. Hasan ed-Devvârî'nin *Şerhu Cevheretü'l-uşûl*ü ve Ahmed b. Hamîd b. Saîd el-Hârisî'nin *Qanţaratü'l-vüşûl ilâ tahkiki Cevheretü'l-uşûl*ü bunlardan bazılarıdır (Abdüsselâm b. Abbas el-Vecîh, s. 106, 752, 792, 898). 10. Abdullah b. Zeyd el-Ansî, *ed-Düretü'l-manzûme fî uşûli'l-fıkh ve et-Tahrîr fî uşûli'l-fıkh*. 11. Müeyyed-Billâh Yahyâ b. Hamza, *el-Hâvî li-hakâ'iki'l-edilleti'l-fıkhîyye*. Zeydî usul eserlerinin günümüze ulaşan en kapsamlılarından biridir. Zeydîler arasında şöhret bulan eserde Ebû'l-Hüseyn el-Basrî, Gazzâlî ve Fahreddin er-Râzî gibi mütekellim usulcülerin görüşlerine sıkça atıflar yapılır ve Zeydî usulcülerinin görüş ayrılıklarına değinilir. Eser sonraki pek çok usulcüyü etkilemiştir. 12. Mehdi-Lidînillâh İbnü'l-Murtazâ, *Mi'yârü'l-ukûl fî 'ilmi'l-uşûl ve şerhi Minhâcü'l-vüşûl ilâ tahkiki kitâbi Mi'yâri'l-ukûl*. Zeydîler arasında bu iki esere de çok önem verilir. İbnü'l-Murtazâ eserlerini Yahyâ b. Hamza'nın *el-Hâvî'si* ile Nâtık-Bilhakk'ın *el-Müczi'sine* dayandırmış, Basrî'nin *el-Mu'temed*'i, Ressâs'ın *Cevhere'si* ve İbnü'l-Hâcib'in *Müntehâ'si* gibi pek çok usul eserine de başvurmuştur. 13. Sârimüddin İbrâhim b. Muhammed el-Vezîr, *el-Fuşûlü'l-lü'lü'yye fî uşûli fıkhî'l-'itrati'z-zekiyye ve a'lâmi'l-ümmeti'l-Muhammediyye*. Zeydî kaynaklarında müctehid olarak gösterilen müellifin bu eseri mütekellimin, Hanefî ve Zeydî usul görüşleri dikkate alınarak konular mukayeseli şekilde işlendiğinden önemli kabul edilir (Abdullah Muhammed Habeşî, s. 170; Ahmed b. Muhammed el-Vezîr, s. 57). Eserin çok sayıdaki şerhi arasında Lutfullah el-Gayyâs'ın *Şerhu'l-Fuşûli'l-lü'lü'yye'si*, Ahmed b. Muhammed İbn Lokmân'ın *Şerhu'l-Fuşû-*

li'l-lü'lü'yye'si, Salâh b. Ahmed b. Mehdi'nin *ed-Derâri'l-muq'etü'l-muvaşşile ilâ şerhi'l-Fuşûli'l-lü'lü'yye'si*, Celâl Hasan b. Ahmed b. Muhammed el-Yemenî'nin *Nizâmü'l-fuşûl şerhu'l-Fuşûli'l-lü'lü'yye'si* ve Ali b. Muhammed b. Yahyâ es-San'ânî'nin *Şerhu'l-Fuşûli'l-lü'lü'yye fî uşûli'l-fıkhîyye'si* zikredilebilir. 14. Muhammed Behrân, *el-Kâfil bi-neyli's-sûl fî 'ilmi'l-uşûl*. Bu muhtasar çalışma müteahhir dönem Zeydî usulcülerinin eserlerinde kullandıkları sistematiği yansıtmaması bakımından önemlidir. Eserde ağırlıklı olarak İbnü'l-Hâcib'in *Müntehâ'sının* düzeni dikkate alınmıştır. Kitabın şerhleri arasında Ahmed b. Muhammed İbn Lokmân'ın *el-Kâşif li-zevi'l-'ukûl 'an vücûhi'l-Kâfil bi-neyli's-sûl*ü, Ahmed b. Yahyâ Hâbis'in *el-Envârü'l-hâdiyye li-zevi'l-'ukûli'l-Kâfil bi-neyli's-sûl*ü ve Ali b. Muhammed et-Taberî'nin *Şifâ'u ğalîli's-sâ'il 'ammâ teşammelehü'l-Kâfil*'i değerli kabul edilir. 15. Mansûr-Billâh Kâsım b. Muhammed, *Mirkâtü'l-vüşûl ilâ 'ilmi'l-uşûl*. 16. Hüseyin b. Emîr Kâsım b. Muhammed, *Hidâyetü'l-'ukûl ilâ ğâyeti's-sûl*. 17. İmam Hâdî Hasan b. Yahyâ el-Kâsımî, *el-Fevâ'idü't-tâmme fî 'ilmi uşûli'l-fıkh*. Muhtasar bir çalışmadır. 18. Ahmed b. Muhammed b. Ali el-Vezîr, *el-Muşaffâ fî uşûli'l-fıkh*. Karşılaştırmalı ve hacimli bir eserdir. 19. Abdülvasî' b. Yahyâ el-Vâsîf el-Yemânî, *Kitâbü Tehzîbi'l-'ukûl fî 'ilmi'l-uşûl*. Bu eser de muhtasar bir çalışmadır. Son dönemlerde çağdaş akademisyenlerden Murtazâ b. Zeyd el-Mahatvarî'nin *Şerhu Muhtasar 'alâ metni'l-Kâfil ve Mebâhiş fî uşûli'l-fıkh*, İsmâil b. İbrâhim el-Vezîr'in *Mebâhiş fî uşûli'l-fıkh*, Ref'u te'ârûzi'l-edille 'inde'l-uşûliyyîn (doktora tezi) ve *Mede'l-aĥz bi-haberî'l-âhâd 'inde'z-Zeydiyye* (yüksek lisans tezi) adlı çalışmaları, Sven Kalisch'in *Fiqh und Uşûl al-fıkh in der Zaidiya ve Uşûlü'z-Zeydiyye ve neş'etü'l-firâki'l-İslâmiyye* adlı eserleri ve Fatih Yücel'in *Zeydî Usulcülerin Kaynak Anlayışı* adlı çalışması Zeydî usulüne yönelik çalışmalar arasında yer alır.

C) FÜRÜ. 1. Zeyd b. Ali, *el-Mecmû'ü'l-hadişi ve'l-fıkhî*. Fıkıh bablarına göre tasnif edilen rivayetleri içermektedir (bk. el-MECMÛ'). Seyyâgî, bu eseri *er-Ravzû'n-nağîr şerhu Mecmû'ü'l-fıkhî'l-kebir* adıyla şerhetmiştir. Ahmed b. Ahmed es-Seyyâgî'nin *el-Menhecü'l-münîr tetimmetü'r-Ravzû'n-nağîr* adlı eseri de bu alandaki kapsamlı çalışmalardandır. *Mecmû'ü kütüb ve resâ'ili'l-İmâm Zeyd* adıyla yayımlanan eserdeki risâleler Zeyd

b. Ali'ye nisbet edilen ve günümüze ulaşan ikinci eser olmakla birlikte bunlardan bazılarının aidiyeti şüpheli bulunmuştur (Sâlih Ahmed el-Hatîb, s. 309). *Menâsikü'l-hac ve ahkâmüh (âdâbüh)* adlı eser de ona nisbet edilir. Eren Gündüz bu eseri merkeze alan *Zeyd bin Ali: Hayatı, Eserleri ve İslâm Hukuk Düşüncesindeki Yeri* adıyla bir çalışma yapmıştır (Bursa 2008). 2. en-Nefsüzzekiyye, *Kitâbü's-Siyer*. Zeydîler'ce devletler hukuku alanındaki ilk eser kabul edilir (Sârimüddin İbrâhim b. Muhammed el-Vezîr, *Felekü'd-devvâr*, s. 55). Nâtık-Bilhak, Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin siyerle ilgili pek çok meselede bu kitaptan nakilde bulunduğunu ileri sürmüştür (*el-İfade*, s. 74). Rıdvân es-Seyyid, en-Nefsüzzekiyye'nin siyerle ilgili farklı kaynaklardaki rivayetlerini inceleyerek bir değerlendirme yazısı kaleme almıştır (bk. bibl.). 3. Ahmed b. İsâ, *el-Emâlî (er-Ra'bü's-şad'*) (Beirut 1410/1990). Bu eserde çoğunlukla Ehl-i beyt tarikinden olmak üzere pek çok hadis mevcuttur. Fıkıh bablarına göre tasnif edildiği ve Ahmed b. İsâ'nın görüşlerini de içerdiğinden Zeydiyye'nin ilk hukuk kitapları arasında sayılır. 4. *Mecmû'ü kütübi ve resâ'ili'l-İmâm el-Kâsım b. İbrâhîm er-Ressî* (nşr. Abdülkerîm Ahmed Cedbân, San'a 1422/2001). Çoğu itikadî konularla ilgili olan eser içinde Kâsım er-Ressî'nin fıkıh görüşlerini kapsayan çeşitli risâleleri de bulunmaktadır. 5. Hâdî-İlelhak Yahyâ b. Hüseyin, *Câmi'ü (Kitâbü'l-Ahkâm fi'l-ĥelâl ve'l-ĥarâm*. Zeydiyye'nin en temel fıkıh metinlerinden olan eser birçok çalışmaya temel teşkil etmiş ve pek çok âlim tarafından şerhedilmiştir. Aynı müellifin *Kitâbü'l-Munteĥab ve Kitâbü'l-Fünûn* adlı eserleri de Zeydî fıkının III. (IX.) yüzyıla ait meşhur kaynakları arasında kabul edilir (Abdullah Muhammed Habeşî, s. 169). Bu kitaplar, Yahyâ b. Hüseyin'e soru sormak suretiyle görüşlerini yazan talebesi ve arkadaşı Muhammed b. Süleyman el-Kûfî tarafından derlenmiştir. Yahyâ b. Hüseyin'in birçok risâlesi de *Mecmû'ü resâ'ili İmâm Hâdî-İlelhak Yahyâ b. Hüseyin* adıyla bir araya getirilmiştir (nşr. Abdullah b. Muhammed eş-Şâzelî, San'a 2001). 6. İmam Müeyyed-Billâh Ahmed b. Hüseyin el-Hârûnî, *et-Tecrîd fî fıkhî'l-imâmeyni'l-a'zameyn Kâsım er-Ressî ve hafîdihî Yahyâ b. Hüseyin*. Müellifin, Kâsım er-Ressî ile Hâdî-İlelhak'ın görüşlerinin derlenmesinden oluşan fıkın bütün konularıyla ilgili çalışmasıdır. Esere pek çok şerh yazılmış olup bunlardan biri yazarın kendisine ait *Şer-*

ZEYDİYYE

hu't-Tecrîd fi fikhî'z-Zeydiyye adlı hacimli ve matbu şerhtir. Zeydiyye içerisinde klasik döneme ait en sistematik fûrû kitapları Hârûnî kardeşlerce yazılan *et-Tecrîd* ile bir sonraki eserdir. 7. Nâtik-Billah el-Hârûnî, *Kitâbü't-Tahrîr*. Fikhin bütün konularına değinen eser Hâdî-İlelhakk'ın yurkarda geçen üç eserine dayanır; ayrıca kendi görüşlerini de içerir. 8. Hâfız Ebû Abdullah el-Alevî, *el-Câmi'u'l-kâfi fi fikhî'z-Zeydiyye*. İbadetlerin yanı sıra nikâh bahsini de ihtiva eder. 9. Mürşid-Billâh Yahyâ b. Hüseyin eş-Şecerî, *Kitâbü'l-Emâli el-Ĥamisiyye*. 10. Mütevekkil-Alellah Ahmed b. Süleyman, *Uşûlü'l-ahkâm*. 11. Abdullah b. Hamza, *el-Mühezzeb fi fetâvâ İmâm Mansûr-Billâh 'Abdillâh b. Ĥamza*. Müellifin fikhî görüşlerinin derlendiği önemli bir kitaptır. 12. Müeyyed-Billâh Yahyâ b. Hamza, *el-İntişâr el-Câmi' li-mezâhibi 'ulemâ'i'l-emşâr*. Zeydî fikhinin diğer mezheplerle mukayeseli olarak işlendiği en kapsamlı çalışmadır. 100 cildi aşan yazmalarının dört cildi basılmıştır (Brockelmann, VII, 124). 13. İbnü'l-Murtazâ, *el-Ezhâr fi fikhî'l-e'immeti'l-ethâr*. Müteahhir dönem Zeydî fikhinin en temel metni ve bizzat müellifin *el-Bahrü'z-zehhâr* adlı eseri en kapsamlı şerh çalışmalarından biridir. Eser üzerine ihtisar, şerh, hâşiye, ta'lîka türünden elli civarında çalışma yapılmıştır (Abdullah Muhammed Habeşî, I, 156-160). Bunlardan *Ġayşü'l-midrâr* adlı şerh esas alınarak hazırlanan *el-Münteze'u'l-muhtâr mine'l-Ġayşi'l-midrâr*, Ebû'l-Hasan İbn Miftâh Abdullah b. Ebû'l-Kâsim'a ait kapsamlı bir eser olup matbudur. Ahmed b. Kâsim el-Ansî es-San'ânî'nin *et-Tâcü'l-müzheb li-ahkâmi'l-mezheb şerhu metni'l-Ezhâr fi fikhî e'immeti'l-ethâr*'ı da basılmış şerhlerdendir. Zeydîler'e asılamaz kabul edildiği iddialarından dolayı eleştirilere mâruz kalan eseri Şevkânî es-Seylül'cerrâr'da eleştirerek şerhetmiştir. İbn Harîve Muhammed b. Sâlih es-Semâvî'nin *el-Ġutâmâmü'z-zehhârü'l-mütedeffik 'alâ hadâ'iki'l-ehzâr li-yü'tahhiruhâ min ricisi's-Seylül'cerrâr*'ı Şevkânî'nin şerhine cevap niteliğindedir. 14. Sârimüddin el-Vezîr, *el-Fekû'd-devvâr fi 'ulûmi'l-hadis ve'l-fikh ve'l-âşâr*. Fikh, fikh usulü ve hadisle ilgili başvuru kaynaklarındandır. Kısa bir süre önce vefat eden Zeydî imamlarından Meccüddin b. Muhammed el-Müeyyedî'nin *Levâmî'u'l-envâr fi cevâmî'i'l-ülüm ve'l-âşâr ve't-terâcüm li'l-ilm ve'l-enzâr ve'l-âşâr* adlı eserleri de son döneme ait önemli kay-

naklardandır. Modern dönemde İslâm dünyasında ve Batı'da Zeydî fikhî hakkında çeşitli çalışmalar yapılmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Zeyd b. Ali, *el-Mecmû'u'l-hadisî ve'l-fikhî* (nşr. Abdullah b. Hammûd el-Izzî), San'a 1422/2002, s. 149, 150, 223; Resîfî, *Mesâ'ilü'l-Kâsım (Mecmû'u kütüb ve resâ'il İmâm Kâsım er-Resîfî* içinde, nşr. Abdülkerîm Ahmed Cedbân), San'a 2001, II, 656; a.mlf., *Uşûlü'l-âdl ve't-tevhîd (a.e. içinde)*, I, 631; a.mlf., *Teşbütü'l-imâme (a.e. içinde)*, San'a 2001, II, 142, 143; Hâdî-İlelhak Yahyâ b. Hüseyin, *el-Ahkâm fi beyâni'l-helâl ve'l-harâm*, San'a 1990, I, 98, 187, 198, 201, 202, 288; II, 445; a.mlf., *Tefsîru me'âni's-sünne (Mecmû'u resâ'ili İmâm Hâdî-İlelhak* içinde, nşr. Abdullah b. Muhammed eş-Şâzelî), Amman 2001, s. 479; a.mlf., *el-Kıyâs (a.e. içinde)*, s. 498; Taberî, *Târîh (Ebû'l-Fazl)*, XI, 658; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (nşr. İbrâhîm Ramazan), Beyrut 1417/1997, s. 221-222; Müeyyed-Billâh Ahmed b. Hüseyin, *et-Tecrîd fi fikhî'l-imâmeyni'l-a'zameyn Kâsım er-Resîfî ve hafidhi Yahyâ b. Hüseyin* (nşr. Abdullah b. Hammûd el-Izzî), Amman 1422/2002, s. 104, 189-194, 271; Nâtik-Billah, *el-Müczî fi usûli'l-fikh*, Müessesetü'l-İmâm Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye Arşivi, San'a yazması, vr. 59, 153; a.mlf., *el-İfade fi târihi e'immeti's-sade* (nşr. M. Yahyâ Sâlim Azzân), San'a 1996, s. 74, 115-116, 131; Hasan b. Muhammed er-Ressâs, *el-Fâ'ik fi usûli'l-fikh*, Müessesetü'l-İmâm Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye Arşivi, San'a yazması, vr. 1262, 1297, 1334; Mansûr-Billâh Abdullah b. Hamza, *Şafvetü'l-ihtiyâr fi usûli'l-fikh*, Sa'de 1423/2002, s. 36, 41, 156-177, 233-288, 398; Fazl b. Ebû's-Sa'd el-Usayfîrî, *Miftâhu'l-fâyiz fi 'ilmi'l-ferâ'iz* (İbnü'l-Murtazâ, *Kitâbü'l-Ezhâr* içinde), [baskı yeri yok] 1972, s. 1-36; Humeyd b. Ahmed el-Muhallî, *el-Ĥadâ'iku'l-verdiyye fi menâkibi e'immeti'z-Zeydiyye* (nşr. Murtazâ b. Zeyd el-Mahatvarî), San'a 2002, II, 29, 166, 219; Ahmed b. Muhammed er-Ressâs, *Cevheretü'l-uşul ve tezkiretü'l-fuhûl fi 'ilmi'l-uşul*, Müessesetü'l-İmâm Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye Arşivi, San'a yazması, vr. 42, 68; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ'*, Kahire 1427/2006, VII, 52-58; Müeyyed-Billâh Yahyâ b. Hamza, *el-Ĥavî li-ħakâ'iki'l-edilleti'l-fikhîyye*, Müessesetü'l-İmâm Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye Arşivi, San'a yazması, I, vr. 6-8, 271; İbnü'l-Murtazâ, *el-Milel ve'n-nihâl* (a.mlf., *el-Bahrü'z-zehhâr* içinde, nşr. Muhammed Muhammed Tâmir), Beyrut 2001, I, 34; a.mlf., *Mi'yârü'l-ukûl fi 'ilmi'l-uşul (a.e. içinde)*, I, 195, 339, 349; a.mlf., *el-Münve ve'l-emel* (nşr. M. Cevâd Meşkûr), Beyrut 1990, s. 96; a.mlf., *Minhâcü'l-vüşul ilâ Mi'yâri'l-ukûl fi 'ilmi'l-uşul* (nşr. Ahmed Ali Mutahhar el-Mâhizî), San'a 1412/1992, tür.yer.; a.mlf., *el-Ezhâr fi fikhî'l-e'immeti'l-ethâr*, [baskı yeri yok] 1972, s. 78, 171; a.mlf., *'Ülyünü'l-Ezhâr* (nşr. Sâdik Mûsâ), Beyrut 1975, tür.yer.; Sârimüddin İbrâhîm b. Muhammed el-Vezîr, *el-Fuşûlü'l-lü'tiyye* (nşr. M. Yahyâ Sâlim Azzân), Beyrut 2001, tür.yer.; ayrıca bk. neşreden girişi, s. 17, 18, 24, 76, 91; a.mlf., *el-Fekû'd-devvâr fi 'ulûmi'l-hadis ve'l-fikh ve'l-âşâr* (nşr. M. Yahyâ Sâlim Azzân), San'a 1995, s. 27-37, 55-64; Behrân, *Metnü'l-Kâfil* (nşr. Murtazâ b. Zeyd el-Mahatvarî), San'a 2001, s. 7, 8, 12, 34, 35 vd.; Mansûr-Billâh Kâsım b. Muhammed, *el-İrşâd ilâ sebîli'r-reşâd* (nşr. M. Yahyâ Sâlim Azzân), San'a 1996, s. 42, 81; Ahmed b. Muhammed İbn Lokmân, *el-Kâşif li-zevî'l-ukûl 'an vücûhi'l-Kâfil bi-Neyli's-sul* (nşr. Murtazâ b. Zeyd el-Mahatvarî),

San'a 2000, s. 47, 62, 93, 94, 142-144, 153, 286, 290, 292, 293 vd., 422; Hüseyin b. Kâsim el-Yemenî, *Hidâyetü'l-ukûl ilâ Ġayeti's-sül*, Beyrut 1401, I, 491; II, 117, 630, 637; Ali b. Muhammed et-Taberî, *Şifâ'ü Ġalili's-sâ'il 'ammâ teħammelehü'l-Kâfil*, San'a, ts. (Mektebetü'l-Yemeni'l-küb-râ), I, 32-34, 68, 99, 119-122, 148, 150, 151, 152, 199; İbrâhîm b. Kâsım, *Tabakâtü'z-Zeydiyyeti'l-küb-râ* (nşr. Abdüsselâm b. Abbas el-Vecîh), Amman 1421/2001, I, 196, 273; III, 1224; Seyyâgî, *er-Ravzü'n-nağir şerhu Mecmû'i'l-fikhî'l-kebir*, Beyrut, ts. (Dârü'l-cil), I, 61, 62; Ahmed b. Muhammed el-Vezîr, *el-Muşaffâ fi usûli'l-fikh*, Beyrut 2002, s. 57; Sâlih Ahmed el-Ĥatib, *el-İmâm Zeyd b. 'Ali el-müfterâ 'aleyh*, Beyrut 1404/1984, s. 243, 246, 309; Ali b. Abdülkerîm b. Fudayl Şerefeddin, *ez-Zeydiyye: Nazariyye ve taḥbîk*, Amman 1405/1985, s. 11-13 vd.; Brockelmann, *GAL* (Ar.), II, 350, 351; IV, 116-120; VII, 124; M. Ebû Zehre, *el-İmâm Zeyd*, Kahire, ts. (Dârü'l-fikri'l-Arabî), s. 331, 439; Abdullah Muhammed Habeşî, *Meşâdirü'l-fikri'l-İslâmî fi'l-Yemen*, Beyrut 1408/1988, s. 156-160, 169-172; a.mlf., *Câmi'u's-şerûh ve'l-havâşî*, Ebûzabî 1425/2004, I, 156-160; Rıdvân es-Seyyid, "Kütübü's-siyer ve mes'eletü dâreyi'l-harb ve'l-İslâm: Nemûzecü Kitâbi's-Siyer li-Muħammed en-Nefsizzekiyye", *Fi Miħrâbi'l-ma'rife* (nşr. İbrâhîm Seâfîn), Beyrut 1997, s. 131-147; Abdüsselâm b. Abbas el-Vecîh, *A'lâmü'l-mü'ellifine'z-Zeydiyye*, Amman 1420/1999, s. 106, 115, 470, 723, 752, 792, 898, 918-919, 1108-1109, 1121-1123, 1147; İsmâil b. Ali el-Ekva', *ez-Zeydiyye*, [baskı yeri yok] 1421/2000, s. 98; Abdullah b. Muhammed b. İsmâil Hamîdüddin, *ez-Zeydiyye*, Amman 2000, s. 11-13; a.mlf., *ez-Zeydiyye: Kurâ'e fi'l-meşrûf ve bahş fi'l-mukevenât*, San'a 1424/2004, s. 88-94; Murtazâ b. Zeyd el-Mahatvarî, *Şerhu'l-Muħtasar 'alâ metni'l-Kâfil*, San'a 2001, s. 16, 17, 20, 25, 52, 53, 59, 110; a.mlf., *Mebâhiş fi usûli'l-fikh*, San'a 2002, s. 156, 157; a.mlf., "Târîhu tetavvürü'l-akâ'id ve'l-fikh 'inde'z-Zeydiyye", *İslâmî İlimler Dergisi*, VI/1, Zeydiyye sayısı, Çorum 2011, s. 9-40; İsmâil b. İbrâhîm el-Vezîr, *Ref'u te'aruzi'l-edile 'inde'uşulüyyin* (doktora tezi, ts.), Câmîatü Ümmüdermân el-İslâmiyye, I, 72 vd., 102-103; Kadir Demirci, *Zeydiyye'nin Hadis Anlayışı* (doktora tezi, 2005), AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; a.mlf., "Çağdaş Zeydî Âlimlerle Zeydiyye ve Hadis Üzerine", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, IV/1, İstanbul 2006, s. 151-165; a.mlf., "Zeydiyye ve Hadis", *İslâmî İlimler Dergisi*, VI/1 (2011), s. 193-218; Eren Gündüz, *İmâm Zeyd b. Ali'nin el-Mecmû'u'l-fikhî Adlı Eseri ve İslam Hukuk Düşüncesindeki Yeri* (doktora tezi, 2007), ÜÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; Fatih Yücel, *Zeydî Usulcülerin Kaynak Anlayışı* (doktora tezi, 2008), AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; a.mlf., "Fikh Usulünde Zeydiyye-Mutezile Etkileşimi", *İslâmî İlimler Dergisi*, VI/1 (2011), s. 255-274; R. Strothmann, "Die Literatur der Zaiditen", *Isl.*, I (1910), s. 354-368; II (1911), s. 49-78; A. K. Kazî, "Notes on the Development of Zaidi Law", *Abr-Nahrain*, II, Leiden 1960-61, s. 36-41; M. Yahyâ Sâlim Azzân, "eş-Şahâbe 'inde'z-Zeydiyye-tü'ye mütevâzine", *el-Mesâr*, IV/2-3, McLean 1424/2003, s. 65-121; Zeyd b. Ali el-Vezîr, "el-Cârüdiyye leyset Zeydiyye", a.e., X/2 (1430/2009), s. 5-29; S. Schmidtke, "The History of Zaydi Studies-An Introduction", *Arabica*, LIX, Leiden 2012, s. 185-199; W. Madelung, "Zaydiyya", *EI*² (İng.), XI, 477-481.

